

СЕРЕДНІЙ КЛАС ЯК ФАКТОР ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАБІЛЬНОСТІ В ПЕРЕХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

В статье раскрывается позитивная роль среднего класса в развитии общества через анализ его основных функций. Исследуется специфика формирования среднего класса в переходном обществе. Обосновывается тезис, что формирование среднего класса в обществе переходного периода можно рассматривать в качестве важного критерия эффективности реформ, характеризующего прочность всей системы экономических, социальных и политических институтов.

Ключевые слова: средний класс, функции среднего класса, переходное общество, компромисс, консенсус.

The positive role of middle class in development of society through the analysis of his basic functions opens up in the article. The specific of forming of middle class in transitional society is explored. A thesis is grounded, that forming of middle class in society of transitional period can be examined as the important criterion of efficiency of reforms, characterizing durability of all system of economic, social and political institutes.

Key words: middle class, functions of middle class, transitional society, compromise, consensus.

Актуальність теми статті. Зміна основ світового порядку, глобалізація, формування глобального громадянського суспільства і транснаціонального капіталістичного класу, а також інші мегатенденції сучасного світового розвитку зумовлюють підвищення конкурентоспроможності країн посттоталітарного транзиту. До цього слід додати той факт, що сучасне українське суспільство переживає період, який характеризується загостренням соціальних протиріч у всіх сферах суспільного життя. Наслідком цього є соціально-економічна нестабільність, політична криза, втрата традиційних духовних цінностей і світоглядних орієнтирів. Ці обставини актуалізують проблему середнього класу не тільки як теоретичного конструкта, але і як емпіричної реальності, без якого забезпечення стійкості й стабільності в українському суспільстві буде вельми проблематичним.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Становлення середнього класу є складовою частиною проблеми дослідження специфіки й тенденцій розвитку суспільства перехідного типу. Загальні питання трансформації українського суспільства на сучасному етапі вивчають В. Геєць, Є. Головаха, П. Крайнев, П. Макаренко, О. Рєзник, В. Тарасевич, А. Чухно та ін.

Безпосередньо проблемами соціальної стратифікації і становищем соціальних класів в Україні займаються І. Бондар, Н. Ковалиско, О. Куценко, Е. Лібанова, В. Мандибура, Т. Кір'ян, М. Шаповал, С. Макєєв, Н. Навроцька, С. Оксамітна,

Е. Симончук, Н. Харченко, В. Хмелько, Т. Чернецька, М. Шульга, О. Яременко та ін.

Серед російських учених слід відзначити роботи О. Авраамової, Л. Беляєвої, М. Горшкова, З. Голенкової, Т. Заславської, Т. Космарської, В. Лепехіна, Т. Обидьоннової, В. Петухова, Н. Тихонової, В. Умова та ін., які аналізують специфіку становлення середнього класу в перехідному суспільстві.

Аналіз ступеня розробленості проблеми середнього класу дозволяє зробити висновок, що уявлення дослідників відносно потенціалу середнього класу як основи забезпечення оптимального розвитку суспільства перехідного періоду носять фрагментарний характер, що і визначило мету цього дослідження.

Мета дослідження – аналіз феномена середнього класу як фактора забезпечення стабільності в перехідному суспільстві. Для досягнення мети дослідження необхідно послідовно вирішити такі завдання:

- обґрунтувати позитивну роль середнього класу в розвитку суспільства через аналіз його функцій;

- у загальних рисах проаналізувати специфіку процесу становлення середнього класу в перехідному суспільстві та його роль як фактора забезпечення соціально-економічної і політичної стабільності, гаранта стійкого розвитку суспільства.

Становлення середнього класу належить до фундаментальних соціальних процесів у трансформаційних економіках. Це – одне з головних завдань переходу від планової економіки до ринкової. Часто стверджують, що розвиток громадянського суспільства і формування середнього класу – майже синоніми [10, с. 45].

Середній клас у нормальній ринковій економіці – основний платник податків. Саме від економічного стану середнього класу залежать інвестиційна активність населення, стан державного бюджету, реалізація державних соціальних програм та інші найважливіші соціально-економічні процеси. У ринковій економічній системі середній клас є оплотом соціальної стабільності. Гарантом соціального порядку середній клас робить його проміжне становище всередині матеріально-майнової шкали, яке свідчить про певні успіхи й досягнення людей, що належать до нього. Представники середнього класу зацікавлені в стабільності і як мінімум у збереженні своїх соціальних і матеріальних позицій. Середній клас найбільш консервативний. Прагнення закріпити досягнуте об'єктивно пов'язане з небажанням змінювати «правила гри», оволодіння якими дозволило йому зайняти стійке становище в суспільстві. Слід зазначити і провідну роль середнього класу в процесі вертикальної мобільності.

Середній клас у розвинених країнах у змозі усвідомити свої завдання й артикулювати їх політичною мовою. Він значною мірою формує моральні стандарти суспільства (його ідеологію), оскільки завдяки своїй чисельності домінує в судовій системі, релігійних і політичних організаціях. І, нарешті, не менш важлива обставина – середній клас загалом розглядають як гарант політичної свободи [10, с. 45–46].

Існують і негативні характеристики класичного середнього класу. Суть їх зводиться до такого. «Цивілізація Середнього Класу» – це і є той самий «міщанський рай» [18, с. 48], класові й соціальні конфлікти в якому частково згладжено, частково замовчено. Велику частину політичного спектра накривають «центристи». Традиційні політичні відмінності стерлися. «Ліві» майже не відрізняються від «правих».

Справжніх радикалів відтиснено на узліччя політичного життя: пересічному громадянину не притаманний радикалізм, він схилений на стабільності. Підтримка такого стану вимагає «вливань ззовні». «Середній клас» Британії (метрополії) формувався за рахунок пограбування колоній. «Середній клас» Заходу підтримує «якість життя» за рахунок пограбування транснаціональними корпораціями країн «третього світу» [18, с. 48].

«Цивілізація Середнього Класу» – це серединний спосіб життя, середньої якості культура, заснована на центризмі політичного життя представницька демократія, яка є не владою кращих, а владою собі подібних, тобто посередностей. Те, що за кулісами цієї системи стоїть великий капітал, який і є справжньою владою, часто представник середнього класу і не усвідомлює, а якщо і усвідомлює, не особливо турбується щодо цього.

У 40-ві роки ХХ століття «масова культура» міщан практично придушила європейську класичну культуру в США, а до кінця 1970-х років ХХ століття – і в Західній Європі. Справжнє мистецтво, навіть якщо воно і доходить до мас, подають як розвагу, тобто як споживний товар, а не як цінність, що приводить до катарсису і не як спосіб пізнання і освоєння дійсності [18, с. 50].

У наш час у країнах Заходу існує проблема «розмивання» класичного середнього класу, який став агресивно нетерпимим до власних соціальних низів, що є основою для загострення соціальних протиріч і конфліктів. Пошук фактора стабільного розвитку в постіндустріальному суспільстві, яким був середній клас у суспільстві індустріального типу, є проблемою в сучасній західній суспільній думці. Однак у суспільстві перехідного періоду, яким сьогодні є українське суспільство, саме середній клас може виступити гарантом його стійкості та стабільності.

Обґрунтовуючи позитивну роль середнього класу в розвитку суспільства, слід виділити основні його *функції*:

- середній клас – це сукупність соціальних груп, які виступають посередником між «верхами» і «низами» суспільства і виконують функцію соціального медіатора [12, с. 6];

він виконує функцію основного податкового донора [2];

є внутрішнім інвестором економіки [2];

середній клас виконує провідну роль у процесі вертикальної мобільності. Саме вільні канали висхідної вертикальної мобільності, ясні перспективи соціального зростання, базою якого виступають освіта й рівень кваліфікації, повинні забезпечувати високий рівень добробуту представників середнього класу [1, с. 79];

забезпечує високу продуктивність праці [10, с. 46];

він також творить і поширює знання, інформацію; визначає характер і структуру споживацького ринку [10, с. 46];

виконує функцію соціального стабілізатора (по-перше, розділяє два протилежні полюси, бідних і багатих, і не дає їм зіткнутися [11], по-друге, функцію соціального стабілізатора додає середньому класу те, що середній клас – це достатньо забезпечена частина суспільства, яка має особисту економічну незалежність, з високою якістю життя і впевненістю в майбутньому), зокрема, виступає стабілізатором політичного життя;

середній клас виконує не тільки роль стабілізатора, але і функцію зміцнення інтеграційних процесів у суспільстві й провідного актора в справі становлення та розвитку соціального партнерства [22, с. 44];

приймає і задає зразки (моделі) споживацької поведінки;

реалізує в суспільстві функції соціального контролю за владними структурами та представниками великого бізнесу, що впливає на співвідношення приватних соціальних витрат і вигод [15, с. 5];

є соціальним інститутом, який впливає на ефективний розподіл, ієрархію та рівновагу економічної влади в суспільстві, що визначає доступ до ресурсів і структуру розподілу доходів, а це також є специфічною функцією середнього класу [15, с. 12];

середній клас забезпечує ефективність економічної влади (її розподіл у суспільстві, ієрархію і рівновагу);

є джерелом відтворення кваліфікованої робочої сили [8, с. 4];

служить соціальною опорою і головною рушійною силою реформ;

забезпечує стійкий технологічний й економічний прогрес, оскільки це елемент соціальної структури, який включає осіб, що відрізняються високим професіоналізмом і громадянською активністю;

створює, освоює і поширює зразки соціокультурних й інноваційних поведінкових практик;

є носієм базових компонентів національної культури [9, с. 58], виразником суспільних інтересів і тому виконує функції культурного інтегратора суспільства [12, с. 6];

функцією середнього класу є також інтелектуальне забезпечення оптимального розвитку суспільства. Англійський соціолог П. Хатбер відзначає, що середній клас страждає рівномірно – і протягом довгого періоду – в боротьбі ідей. ...Середній клас цілком усвідомлює втрату, яку соціальна держава заподіює його цінностям для досягнення мети й успіху, але не наважується протестувати перш за все через страх зрадити іншим своїм цінностям – цінностям прогресу й гуманізму. Бо однією зі значних функцій середнього класу була в першу чергу функція інтелектуального забезпечення руху на шляху посилення цивілізації. Можливо, він досить успішно виконав це завдання, – резюмує Хатбер [23, с. 85].

Загалом, основною функцією середнього класу є забезпечення економічної, соціальної та політичної стабільності в країні. Саме тому *формування середнього класу в трансформаційному суспільстві можна розглядати як важливий критерій ефективності реформ*, що характеризує міцність всієї системи економічних, соціальних і політичних інститутів [2].

В основі відносної стійкості середнього класу – інститут професій, через який відтворюється людський, культурний і соціальний капітал як професіоналів, так і менеджерів [14].

Проблема формування середнього класу в перехідному суспільстві пов'язана з питанням про підсумки реформ – середній клас, що сформувався / не сформувався, можна розглядати як один із найважливіших механізмів ефективності/неефективності переходу країни до ринкової економіки [9, с. 58].

Щодо співвідношення головних інтегральних характеристик середнього класу західного зразка й середнього класу в перехідному суспільстві російська дослідниця О. Александрова відзначає таке. Головною характеристикою середнього класу є, на думку П. Хатбера, ощадливість – «готовність відкласти задоволення потреби сьогодні з тим, щоб мати більшу нагоду колись у майбутньому» [23, с. 13]. Але ця якість (так само як й інша фундаментальна цінність середнього класу – свобода вибору) має сенс і можлива, тільки якщо індивідууму залишається достатня частка його доходу. Отже, *проблема податків – центральна для збереження середнього класу і вільного суспільства*. Зрозумівши це, середній клас, навіть вимагаючи обмеження соціальної експансії держави, зможе продовжувати вважати себе прогресивною силою [4, с. 20].

Загалом, щодо традицій визначення середнього класу на Заході й застосування цих критеріїв до перехідного суспільства в Росії та Україні можна відзначити таке. На Заході розуміння середнього класу ґрунтується на схожості у володінні матеріальними ресурсами і ступені контролю над ними [6, с. 199]. На цій основі вибудовано критерії віднесення до середнього класу на Заході: 1) певний рівень доходу й наявність власності. За цим критерієм наше суспільство розподілене на невелику кількість багатих і масу бідних верств населення; 2) достатньо високий рівень освіти, що дає можливість отримати престижну професію і роботу, кар'єру, тобто достатньо високий статус у суспільстві. У суспільстві соціальних трансформацій, через обмежену соціальну мобільність, фактором просування службовими сходами й отримання високого статусу в соціальній ієрархії часто є не високий освітній рівень індивіда, а приналежність до певного клану, наявність відповідних зв'язків, гроші; 3) часто підкреслюють, що представники середнього класу є носіями особливого соціального світогляду [21, с. 206–207]. Цінності середнього класу в перехідному суспільстві перебувають у стадії формування і часто відрізняються від цінностей інших верств суспільства; 4) соціальний склад середнього класу в західному суспільстві різноманітний. Але в його структурі можна виділити такі категорії: старий середній клас, що об'єднує представників малого й середнього бізнесу, вищий середній клас, який об'єднує професіоналів високого рівня, нижчий середній клас – службовці, дрібні чиновники та ін. [6, с. 208–210]. Реалії сучасної України такі, що більшість представників цих категорій населення належить до бідних верств, мабуть, за винятком середнього бізнесу.

Формування специфіки класів і класових відносин у сучасному західному постіндустріальному суспільстві пов'язане зі зростанням професійних верств так званого класу інтелектуалів, який істотно впливає на стан традиційного середнього класу [13]. На етапі первинного нагромадження капіталу в індустріальному суспільстві України поки що не створено умов для масштабного розвитку наукоємного виробництва як основи формування й реалізації в ньому інтелектуального потенціалу суспільства.

Тому специфіка формування середнього класу в перехідному суспільстві у загальних рисах виглядає таким чином.

У небагатих регіонах і неефективних секторах економіки кількість представників середнього класу невелика [3, с. 73].

Щодо життєвої активності середнього класу дослідники відзначають таке.

1. Основною сферою життєвої активності середнього класу в трансформаційному суспільстві є робота.

2. Значна частка середнього класу у своїй повсякденній економічній діяльності виступає як керівник-організатор.

3. Підприємницька діяльність стала для багатьох представників середніх верств повсякденною реальністю [16, с. 33–42].

Конституювальні риси групи підприємців такі: 1. Підприємець – людина, для якої життя – безперервна боротьба за існування, прагнення всіма силами подолати опір і протидію навколишнього середовища: корупцію, бюрократичне свавілля, рекет. Це – соціально-діяльна фігура, для якої основний сенс життя – утвердження власного «Я» у всіх життєвих аспектах; 2. Підприємець – ризикова натура, для якої ризик не просто «благородна справа», але елементарна необхідність. Порівняно з найманими працівниками, частка готових йти на ризик удвічі більша; 3. Підприємець – людина, незадоволена своїм життям, і саме тому вона полюбила багатство. Причому альтруїзм («стати багатим, щоб допомагати іншим») є, але незначною мірою, в основному, багатство – це умова «жити так, як хочеться»; 4. Підприємець – самостійна людина; 5. Підприємець – людина, що сумнівається. Сумніви носять цілком конкретний характер. Вони стосуються не стільки власного майбутнього, скільки майбутнього своїх дітей. Непередбачуваність економічної і соціально-політичної ситуації інколи робить примарною перспективу існування, а свобода й автономність, самостійність й особиста відповідальність не завжди виступають гарантами необхідного життєзабезпечення людей, поставлених у різні за соціальним статусом позиції [7, с. 35].

На думку Н. Тихонової, позиція середнього класу в російському перехідному суспільстві з низки питань соціально-економічного розвитку й політики держави у цій сфері *виглядає найбільш компромісною і може бути сприйнята суспільством як позиція соціального консенсусу*. З цілої низки принципових питань позиція середнього класу загалом практично тотожна позиції нижньої верстви середнього класу, що становить найбільш масову групу російського суспільства.

Як приклади консенсусних уявлень виступають такі:

1) визнання справедливості того, що фахівців різних професій цінують по-різному;

2) легітимна для більшості й різниця в розмірах пенсій;

3) легітимною є нерівність житлових умов;

4) до нерівності можливостей отримати гарну освіту всі верстви населення ставляться хоча і менш толерантно, але все-таки її допускають [19, с. 14–15]. Тобто у всіх верствах суспільства існує могутня підтримка ідеї соціальної держави. Однак саме середній клас більше за все відрізняє прагматичне ставлення до держави як до «верховного арбітра», який забезпечує стабільність і дотримання правил ринкової гри.

У таких умовах головними якостями виживання й опору несприятливим обставинам середнього класу є: високий порівняно з іншими верствами суспільства рівень адаптованості до ринкової економіки, що дозволяє реалізовувати економічну стратегію, у якій значне місце належить підприємницькій діяльності й

самозайнятості, висока соціальна мобільність і гнучкість, орієнтація на максимальне використання своїх ресурсів, головними з яких є висока якість робочої сили та готовність до подальшого підвищення вартості свого «людського капіталу»; наявність цінностей, які поділяє більшість представників середнього класу, – орієнтація на соціальне ринкове господарство, цінності індивідуальної свободи, пріоритет приватної власності [8; 10].

Процес становлення середнього класу як відносно цілісної соціальної спільності в перехідному суспільстві далекий від завершення. По-перше, сучасний середній клас є своєрідним «перехрестям» мобільностей, коли найінтенсивніші переміщення в суспільстві відбуваються або всередині середніх верств, або між ними й іншими верствами суспільства. По-друге, у сучасних умовах групи, що становлять середній клас, вельми гетерогенні як за соціальним походженням, так і за місцем у системі суспільного поділу праці. Однак міцно належать до середнього класу, мабуть, лише управлінці, підприємці й самозайняті. Специфіка нинішньої ситуації в перехідному суспільстві полягає в тому, що приналежність до решти соціально-професійних груп зовсім не гарантує місця в середньому класі й закріплення в ньому [8; 11].

Деякі дослідники відзначають розмитість самосвідомості середнього класу, оскільки його представники орієнтуються не на свої «групові» норми, а на середні по всьому населенню. Отже, в масовій свідомості не закріпилися споживацькі й доходні норми середнього класу [5, с. 43].

Тенденція спадкової приналежності до двох найблагополучніших верств середнього класу в Україні і Росії – верхньої і середньої – простежуємо достатньо виразно. Однак відмічаємо відносно низьку вертикальну міжпоколінну мобільність у нижній верстві середнього класу (найбільш численній). Якщо в країнах Європи представники середнього класу, як правило, здійснюють статусний «ривок» порівняно зі своїми батьками, то на пострадянському просторі вони залишилися або на тих же, або навіть на нижчих статусних позиціях. У той же час тенденції, що характеризують соціальну мобільність нижчого класу – бідних, у Європі та постсоціалістичних країнах ідентичні. Таким чином, з одного боку, можна зафіксувати домінування тенденції до самовідтворювання середнього класу, а з другого, – вузькість джерел його поповнення й розширення [19, с. 21].

Таким чином, формування середнього класу в суспільстві перехідного періоду має таку специфіку. З одного боку, ринок детермінує відповідну поведінку стратегії у представників середніх верств, які спрямовані на продовження ринкових реформ і підтримку існуючого соціального порядку, з другого боку – артикулюючі цінності свідчать про збереження традиційного типу світогляду антиринкової спрямованості. Ця обставина може послужити стримуючим фактором формування середнього класу в перехідному суспільстві.

Загалом, слід ще раз акцентувати увагу на тому, що середній клас у пострадянському суспільстві слід характеризувати як протосередній клас, оскільки його основу складає нижча верства, а цією верствою в більшості своїй є бідні. У такому випадку актуальною для сучасного протосереднього класу в перехідному суспільстві є проблема соціальної ексклюзії, важливим аспектом якої є розривання життєво важливих соціальних зв'язків, перш за все відсутність серед оточення осіб,

здатних допомогти в разі крайньої необхідності.

За даними соціологічних опитувань, проведених в Україні в кінці 1992 року, на питання: «Коли Ви потрапили в скрутне становище і хто-небудь міг Вам допомогти, як часто Вам тоді допомагали?», серед міського дорослого населення 5,1 % відповіли «Ніколи». Десять років потому частка городян, що дали таку ж відповідь на те саме питання, зросла майже вдвічі, склавши 9,8 %, а ще через рік – 14,2 %. Серед сільського населення України ситуація в плані взаємодопомоги була ще гіршою, ніж серед жителів міста. У 2002 році частка селян, які повідомили, що ніколи не одержували допомоги від оточуючих, коли виникала така потреба, складала 13,0 %, а в 2003-му вона збільшилася до 20,5 %. Таким чином, є підстави вважати, що серед дорослого населення України в 2003 році міжособистісна соціальна ексклюзія складала понад 16 % [17, с. 75].

Ці факти свідчать про те, що динаміка міжособистісної соціальної ексклюзії протягом останніх років украї несприятлива. Все більше людей відчувають себе в скрутну хвилину такими, що опинилися без допомоги з боку тих, хто міг би її надати. Вилученість зі сфери взаємодопомоги разом з іншими чинниками ризику соціальної ексклюзії (інвалідність або важке захворювання, міграція, розорення в результаті занять підприємництвом, велике число утриманців) у сучасному суспільстві відзначає і Н. Тихонова [20, с. 11]. С. Оксамитна й В. Хмелько припускають, що це явище – свідчення міжособистісного відчуження, що супроводжує розширення ареалу егоїстичного індивідуалізму, пов'язаного з природою процесів первісного нагромадження капіталу в нашому суспільстві [17, с. 77].

Таким чином, проаналізувавши феномен середнього класу як фактора забезпечення стабільності в перехідному суспільстві, можна зробити такі **висновки**:

1. Середньому класу властиві такі функції: соціального медіатора, основного податкового донора, внутрішнього інвестора економіки, соціального стабілізатора, соціального контролю, середній клас виконує провідну роль у процесі вертикальної мобільності, забезпечує високу продуктивність праці, створює та поширює знання й інформацію, визначає характер і структуру споживацького ринку, забезпечує ефективність економічної влади, виступає носієм базових компонентів культури та ін.

2. Оскільки основною функцією середнього класу є забезпечення економічної, соціальної і політичної стабільності в країні, то формування середнього класу в перехідному суспільстві можна розглядати як важливий критерій ефективності реформ, що характеризує міцність всієї системи економічних, соціальних і політичних інститутів.

3. Процес становлення середнього класу як відносно цілісної соціальної спільності в перехідному суспільстві далекий від завершення. У сучасних умовах групи й верстви, що становлять середній клас, вельми гетерогенні як за соціальним походженням, так і за місцем у системі суспільного розподілу праці. Постійно приналежними до середнього класу можна вважати управлінців, підприємців і самозайнятих. Приналежність до решти соціально-професійних груп не гарантує людині того, що вона потрапить у середній клас і зможе закріпитись у ньому. Через це можна констатувати вузькість джерел поповнення середнього класу.

4. Позиція середнього класу в перехідному суспільстві з низки питань соціально-

економічного розвитку і політики держави найбільш компромісна і може бути прийнята суспільством як позиція соціального консенсусу. Однак для забезпечення соціальної злагоди в суспільстві як узгодження суперечливих інтересів необхідне розширення складу, меж і чисельності середнього класу, тобто необхідно продовжити дослідження можливостей середнього класу як фактора забезпечення стабільності суспільства й розробити механізм становлення середнього класу в перехідному суспільстві, що можна позначити як *подальшу перспективу наукового дослідження заявленої проблеми*.

Література:

1. Аврамова Е. К проблеме формирования среднего класса в России // Вопросы экономики. – 1998. – № 7.
2. Аврамова Е. М., Овчарова Л. Н. Российский средний класс: год после августа // Общественные науки и современность. – 2000. – № 1.
3. Аврамова Е., Овчарова Л. Количественные оценки российского среднего класса методом концентрации признаков // Вопросы экономики. – 2001. – № 1.
4. Александрова О. А. Идеальный фон становления российского среднего класса // Общественные науки и современность. – 1999. – № 1.
5. Бызов Л. Г. Уровень потребления и имущественные характеристики среднего класса // Социологические исследования. – 2000. – № 3.
6. Гидденс Э. Социология. – М., 1999. – С. 199.
7. Голенкова З. Т., Игитханян Е. Д. Российский предприниматель: некоторые аспекты современной жизни // Социологические исследования. – 2006. – № 11.
8. Горшков М. К. Некоторые методологические аспекты анализа среднего класса в России // Социологические исследования. – 2000. – № 3.
9. Горюнова С. В. Средние слои и «средний класс» в современном российском обществе // Общественные науки и современность. – 2006. – № 4.
10. Григорьев Л., Малева Т. Средний класс в России на рубеже этапов трансформации // Вопросы экономики. – 2001. – № 1.
11. Добреньков В. И., Кравченко А. И. Социология: В 3 т. – Т. 2: Социальная структура и стратификация. – М., 2000. – С. 163.
12. Заславская Т. И., Громова Р. Г. К вопросу о «среднем классе» российского общества // Мир России. – 1998. – № 4.
13. Иноземцев В. Л. «Класс интеллектуалов» в постиндустриальном обществе // Социологические исследования. – 2000. – № 6.
14. Кивинен М. Средний класс в современной России // Мир России. – 2004. – № 4.
15. Лучко Т. І. Економічні основи формування середнього класу в країнах ринкової трансформації: Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – Х., 2005.
16. Обьеденнова Т. Б. Средний класс и его работа // Социологические исследования. – 2000. – № 3.
17. Оксамитная С., Хмелько В. Социальная эксклюзия в Украине на начальной стадии реставрации капитализма // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 3.
18. Тарасов А. Н. «Средний класс» и «мещанский рай» // Свободная мысль. – 1998. – № 1.
19. Тихонова Н. Е. Российский средний класс: особенности мировоззрения и факторы социальной мобильности // Социологические исследования. – 2000. – № 3.
20. Тихонова Н. Е. Социальная эксклюзия в российском обществе // Общественные науки и современность. – 2002. – № 6.
21. Туроу Л. Будущее капитализма. Как экономика сегодняшнего дня формирует мир завтрашний // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М., 2002.
22. Шкаратан О. И. Социальная политика. Ориентир – новый средний класс // Общественные науки и современность. – 2006. – № 4.
23. Hutter P. Decline and Fall of Middle Class and How it Can Fight Back. – London, 1996.